

Klasik Liberalizmde Birey, Topluluk, Toplum*

Mustafa Erdoğan**

Komünist sistemlerin 1980 sonlarında çöküşü ve ona bağlı olarak Marxizmin entellektüel cazibesini yitirmesi, ilk anda zannedildiğinin tersine, klasik liberal doktrinin çekiciliğinin artmasına yol açmamıştır. Liberal düzenin zorunlu bir unsuru olan piyasa ekonomisinin kollektivist ve merkezi planlamacı sistemler karşısındaki aşikâr üstünlüğünün ortaya çıkması böyle bir beklentiyi yaratmış olabilir. Ne var ki, birçokları piyasa ekonomisi ile klasik liberal doktrin arasındaki kopmaz bağı görmezden gelmektedirler. Keza, piyasa ekonomisinin teorik kanıtları -iktisadi etkinlik ve bireysel yaratıcılık gibi- bugün başka doktrinler tarafından içselleştirilmiş, yani klasik liberal teoriyle mantıki ilişkisi bir bakıma koparılmıştır. Hatta denebilir ki, klasik liberal doktrin bugün de eskisi kadar tedirgin bir konumdadır. Bu doktrin günümüzde daha iyi bilinir duruma gelmiş de değildir.

Klasik liberalizm, çekiciliği ve bilinirliği artmak şöyle dursun, bu dönemde yeni bazı entellektüel meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu meydan-okumaların bir kısmı yeni-moda "toplulukçu"lardan, "aktif yurttaşlık" teorisyenlerinden, hatta liberal eşitlikçilerden gelmektedir. Özellikle toplulukçu (ko-

müniteryen) teorinin çeşitli renklerine mensup (muhafazakâr: MacIntyre; liberal: Taylor) düşünürlerin ana hedefi, klasik liberalizmin ve piyasa ekonomisinin bireyciliği ve onunla bağlantılı olan sübjektivizmidir. Onlar buna "soyut" veya "atomize" bireycilik diyorlar. Keza klasik liberal felsefenin "evrenselciliği" de eleştiri okları almaktadır. Bundan başka, klasik liberal felsefenin kamusal duyarlılıktan yoksun olduğu da ileri sürülmektedir.

(1) *Bireycilik*: Bu konudaki toplulukçu eleştiri şöyle özetlenebilir: Liberalizmin dayandığı "soyut" ve "atomize" birey anlayışı tutarlı bir sosyal felsefenin inşası için sağlam bir temel oluşturamaz. Çünkü, toplumsal kurumların ve sosyal politikaların bireysel tercihlerin ürünü olarak anlaşılması mümkün değildir; siyasi ve iktisadî düzenlemeler bireyler tarafından seçilmez fakat onların "içine doğulur". Sosyal kurumları ve usulleri belirleyen bireyler olarak bizler değilizdir; aksine bizi biçimlendiren, hatta belirleyen sosyal kurumlardır. İnsanların içinde yaşadıkları toplumun niteliği onların hem kendileri hakkındaki anlayışlarını hem de kendi hayatlarını nasıl yönlendirmeleri gerektiğini belirlerler.

Liberalizmin bireyciliğine yöneltilen başka bir eleştiri de, onun benlik üzerinde odaklaşması yüzünden kişiyi topluma kayıtsız hale

**Dr., Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi Böl., Öğr. Üyesi

getirdiği, bireyin ufkunu daralttığı, hatta hayatı tatsızlaştırdığı şeklindedir. Keza, “kendi içine kapalı” bireylerden oluşan dünyada herkesin özel yaşamlarını sürmeye bakmasının bireyleri kamu hayatında etkin ve katılımcı kişiler olmaktan alıkoyduğu ve böylece devlet karşısında tek başına kalan insanın kendini güçsüz hissetmesine neden olduğu ileri sürülmektedir.

Şimdi: Her şeyden önce, klasik liberalizmin bireyciliği gönüllü toplumsal etkinlik ve birliklerin, toplumsal kurumların ve genel olarak toplumun varlığını reddeden bir anlayış değildir. O sadece, bireyin ahlaki önceliğini öngörür; bireyin kolliktivitinin amaçları için sırf bir araç olarak kullanılmayacağını vaz eder. Bu nedenle, mesele “birey”in veya toplumun yanlış kavramlaştırılması meselesi olmayıp, değerlerin kaynağı olarak bireyin mi topluluğun mu görüldüğü, toplumun değerinin bireysel varoluştan bağımsız ve üstün olup olmadığı meselesidir.

Öte yandan, bu bireyciliğin bir yönü de metodolojiktir. Bu anlamda bireycilik toplumsal olgu ve kurumların ancak bireysel tercihlerden hareketle açıklanabileceğini ileri sürer. Bu arada, “toplum” denen varlık biçiminin bireysel tercih ve ihtiyaçların harekete geçirdiği ilişkilerin doğrudan ve dolaylı sonuçlarından meydana gelen soyut bir varlık olduğunu söyler.

Bu meyanda, iktisadi liberalizmin dayandığı “kişi” ve “kişisel çıkar” maksimizasyonu anlayışı da yoğun eleştirilere uğramaktadır. Denmektedir ki, liberal piyasacılığın “kişi” görüşü özünde evrenselcidir; insanın sabit bazı özelliklere evrensel olarak sahip olduğunu kabul eder: çıkar güdüsü, ihtiyaçların sınırsızlığı, sınırlı diğergamlık ve bilgi eksikliği vb.. Gerçekten de “kişisel çıkar” güdüsü iki-yüzü olan bir olgudur: O bir yandan kurallara bağlı olduğu zaman işbirliği olanaklarını ve kamu yararını dolaylı olarak artırıcıdır; ama diğer

yandan onun dizginlenmemiş (kuralsız) işleyişinin, sonunda kendisini de tahrip eden bir açmaza yolaçması mümkündür. Çünkü, bazan “rasyonel kişisel çıkar” bireyleri başkalarının zararına hareket etmeye yöneltebilir. Ama bu, aynı zamanda, klasik liberal öğretinin insan hakkında -saf iyimser ve saf kötümser anlayışlardan farklı olarak- gerçekçi bir görüşe sahip olduğunu gösteren bir noktadır.

İktisadi bireycilik keza “araçsal aklın” egemenliğine hizmet etmekle de eleştirilmektedir. Buna göre, “araçsal aklın” egemen olduğu bugünün toplumlarında artık başarının ölçüsü maksimum verimliliklerdir. Araçsal akıl, çevremizdeki varlıkları anlamlarından koparıp bizim tasarılarımızın malzemesi veya aracı haline dönüştürmektedir. Böylece, hayatımızı yönlendirmesi gereken bizatihi amaçlar faydayı maksimize etme isteğinin güdümüne girmektedir. Mamafih, araçsal akıl anlayışının liberal paradigmanda hatırı-sayılr bir yeri bulunmakla beraber; liberalizmin insani varoluşu ve tümüyle hayatı araçsal akla indirgediğini söylemek hakışnaşça değildir. Liberalizmin özgürlük ve özerklik gibi bireysel amaçlara bizatihi bir değer atfettiğine şüphe yoktur. Öte yandan, araçsal aklın hayatın bir gerçeği olduğunu, bazı etkinliklerimiz bakımından vazgeçilmezliğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

(2) *Sübjektivizm*: Liberal bireyciliğin ikinci ayağı değer sübjektivizmidir. Bazıları sübjektivizmin göreceliğe bir destek sağladığını, hatta iyi ile kötünün, doğru ile yanlışın objektif standartlarını reddetmek suretiyle, ahlaki bir nihilizme yolaçtığını ileri sürmektedirler. Ne var ki, liberalizmin sübjektivizmi objektif kriterlerle ölçülebilen hiçbir değer bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Liberalizm bireysel tercihlerden tamamen bağımsız olarak tanımlanan birtakım kollektif değerlerin varlığını kabul etmemekle beraber, insanların bazı ortak değerlerde anlaşmaya varmalarını da pekâlâ mümkün görmektedir. Kaldı ki, liberalizmin bazı türleri objektif değerlere inancı içer-

mektedir(Ayn Rand'ın teorisi gibi). Ama liberalizm topluma atfedilebilecek objektif amaçların bulunmadığını iddia etmesi anlamında hâlâ sübjektivisttir.

Bu bakımdan, liberalizmin sübjektivizmi görecelikten tamamen farklıdır. Sübjektivizmden kastedilen, bireysel değerlerin tartışılmazlığı olmayıp, bu değer ve tercihlerin çeşitli/değişken olduğu ve kollektif tercihlerin ancak bireysel tercihlerden hareketle oluşturulabileceğidir. Bireysel değerlerin çeşitlilik göstermesi, onların devletçe geliştirilecek objektif bir standart altında toplanmalarını engellemektedir. Bu çerçevede, geniş-kapsamlı konsensüs oluşturmanın zorluğu -hatta imkânsızlığı- yüzünden, kollektif tercihlerin alanının sınırlı olması kaçınılmazdır. Başka bir ifadeyle, kollektif tercih veya amaçlar, bir toplumsal pratiğin üzerinde anlaşmaya varılabilen kurallarıyla sınırlıdır.

Charles Taylor'a göre, "(h)erkesin gerçekten önemli yada değerli bulduğu şeylere bağlı olarak kendi yaşam biçimini geliştirme hakkı"na sahip olduğu anlayışı liberalizmi göreceliğe yaklaştıran bir özelliktir. Görecelik ise herhangi bir idealin güçlü bir biçimde savunulmasını imkânsız hale getirmektedir (Taylor 1995: 19, 22). Ne var ki, bu argümanda görecelikle özerklik ve "karşılıklı saygı" birbirine karıştırılmış görünmektedir. Çünkü, herkesin kendi yaşam biçimini seçebilmesinden farklı olarak, görecelikte başkalarının değerlerinin tartışılmayacağı düşüncesi vardır. Kaldı ki, görecelik liberal bir düzenden çok, farklı toplumsal pratiklerin karşılaştırılmayacağını ileri süren komüniteryenizmin bir özelliğidir.

(3) *Evrenselcilik*: Liberalizm özellikle muhafazakârlar ve komüniteryenlerce "evrenselci" olduğu için de eleştirilmektedir. Bu çerçevede özellikle, liberalizmin, Batılı insanın özelliklerini genel-geçer olarak takdim etmek suretiyle, tarihsel bir özgüllüğü "evrensellik"le maskeleydiği ileri sürülmektedir. Mesela,

bu anlayışa göre, iktisadi liberalizmin "insan doğası"na ilişkin varsayımlarının hiç de evrensel bir geçerliliği yoktur. Keza, belli bir toplumun insan ve toplum anlayışıyla ilgili doktrinlerini (başta "insan hakları"nı) ve özgül kurumlarını (örneğin, "piyasa ekonomisi"ni) kültürel gelenekleri tamamen farklı olan başka toplumların benimsemesini istemek kültürel bir dayatmadır.

Mamafih, bu eleştirinin gözden kaçırdığı başlıca iki nokta vardır. Birincisi, klasik liberalizmin sosyal kurumların gelişimini tarihsel-toplumsal temellerinden kopuk olarak tanımladığı varsayılmaktadır. Oysa, A. Smith'den Hayek'e liberal düşünürlerin eserleri soyut akla dayanan bir evrenselcilik yerine, toplumsal pratiğin (kurumların, usullerin, kuralların) içinde geliştiği çevre hakkındaki açıklamalarıyla doludur. Dolayısıyla liberalizm bazı kurumların toplumdan topluma değişebileceği gerçeğini kabul eder ve böylece "evrensel kurumlar"dan çok, -deyim yerindeyse- "çeşitliliğin evrenselliği"ni öngörür. Keza, liberalizm toplumsal pratiklerin değil, özgürlük ve adalet gibi ilkelerin evrensellik iddiasından yanadır ve toplumsal evrim sürecinin ürünlerinin bu ilkelere göre düzeltilebileceğini kabul eder.

Öte yandan piyasaların tipleri kültürlere göre değişkenlik gösterse de (nitekim Alman sosyal piyasa ekonomisi ile Amerikan piyasa ekonomisi ve Japon piyasa ekonomisi tek-tip değildir); piyasa ekonomisinin, dayandığı evrensel insani güdüler (mücadele, trampa, takas gibi) dolayısıyla, evrensel bir geçerliliği olduğu söylenebilir. Yeter ki, özgürlüğe yer bırakılmış olsun. Daha açık bir deyişle, eğer bireylerin tercih özgürlüğü olacaksa ve ürettikleri değerlere otorite yoluyla el konmayacaksa, böyle bir düzen içinde piyasa ekonomisinin temelleri olan mülkiyet, sözleşme ve haksız fiille ilgili kurallar kendiliğinden bir biçimde gelişecektir.

Mamafih, klasik liberallerin, çok genel il-

kelerin anonim bireyleri çeşitli komünal bağlardan bağımsız olarak birarada tuttuğu bir “iyi toplum” görüşüne sahip oldukları bir dereceye kadar doğrudur. Ama bu saf teorik bir modeldir, belki bir “ideal tip”tir. Yoksa, genel/evrensel kurallar çerçevesinde işleyen bir toplumsal pratikte, bireyci bir sosyal düzen çeşitli türden ortak hayat biçimlerinin ve gönüllü birliklerin -dini kurumlar, refah-amaçlı topluluklar ve özel eğitim vakıfları gibi- gelişmesine engel değildir. Aksine, klasik liberalizmin bireyciliği, bu toplu varlık biçimlerinin, ya ortak amaçlarda gönüllü olarak birleşmenin bilinçli ürünleri şeklinde ya da bireysel etkileşimlerden kendiliğinden bir biçimde doğan kastedilmemiş (dolaylı) sonuçlar olarak ortaya çıkmalarına zemin oluşturur.

Klasik liberalizmin evrenselci olduğu iddiasıyla bazan da onun bildik anlamda bir ideoloji (yani: özellikleri asla değişmeyen ve bütün sosyal şartlara uygun olan evrensel bir sosyopolitik program) olduğu kastedilmektedir. Klasik liberalizm hakkındaki genel bilgisizlikten kaynaklanan bu görüş de aslında onun bir karikatürüdür. Şöyle ki:

Liberalizm aslında birkaç temel iddiadan oluşan bir karışımdır: bireysel özgürlük, bireysel haklar, adalet, özel mülkiyete bağlılık, serbest piyasalar, sınırlı devlet, anayasacılık ve hukuk devleti. Öte yandan, liberal doktrinin tek bir entelektüel temeli de yoktur; liberalizm farklı kişilerce farklı entelektüel dayanaklarla savunulur. Başka bir deyişle klasik liberalizmden ziyade klasik- liberal pozisyonlar vardır: “bilimsel” iktisat, faydacılık, doğal haklar, Kantçı deontoloji, sözleşmecilik ve evrimcilik. Bundan dolayı, onu bir politik dogma yerine, felsefi ve teorik bir araştırma programı olarak görmek daha doğrudur.

Bu durumda, ille de öyle nitelenmek gerekiyorsa, liberalizm ancak şu kayıtlarla bir “ideoloji” sayılabilir: (1) Liberalizm hatırısayılır bir bilimsel unsur (ortodoks iktisat teori-

si) içermektedir, bundan dolayı da kısmen geleceği-öngörücü bir değeri vardır. (2) Klasik liberalizmin kapsamı zorunlu olarak sınırlıdır: o, “iyi hayat”a ilişkin kapsayıcı bir teori sunmaz, nihai değerlerin belirlenmesini bireylere bırakır. Yani, liberalizmin kişisel özgürlüğe bağlılığı totalci olmasını önlemektedir. (3) Klasik liberal öğretisi devleti, kendi programını uygulamaya geçirmek için bir mekanizma olarak kullanmak isteyebilecek belli bir kollektif gruba bağımlı değildir. Çünkü, liberalizmin (ahlâkî ve metodolojik) bireyciliği onu kollektif amaçlardan uzak tutar. Bunun sadece iki istisnası vardır: a) bireysel tercihlerden türetilen de bireysel onaya dayanması gereken kamu malları, b) bireylerce onaylanan kollektif karar alma usulleri

(4) *Kamusal Bilincin Zayıflığı*: Liberalizme yöneltilen belki de en ciddi itiraz, onun özel alan ve mahremiyet üstünde odaklaşması nedeniyle, “kamusal” olana yer bırakmadığı şeklindedir. Bu eleştiriye göre, liberalizmin bireyden hareket etmesi ve onu her türlü sosyal forum odak noktası sayması, kamu yararına ve kamunun iyiliğine olan şeylere kayıtsızlık doğurmaktadır. Hatta, liberalizmin bireysel çıkarı kamu çıkarı karşıtı olarak tanımladığı için, kamu yararının tahribine yol açtığı da ileri sürülmektedir.

Mamafih, liberalizmin bireysel tercihlerden hareket etmesi onun kamu yararını ihmal ettiği anlamına gelmez. Liberalizm sadece, kamusal çıkarın bireysel tercihlerden bağımsız olarak tanımlanamayacağını, bu anlamda üstün, müteal bir “kamu”nun ve “kamu yararı”nın var olmadığını iddia etmektedir. Bu doktrinin bütün toplumsal alanı kaplayan, “objektif” bir kamu yararı anlayışına açık olmadığı doğru olmakla beraber, bireylerin paylaştıkları, ortak çıkarları temsil eden bir kamu yararını kabul ettiği de açıktır. Liberal anlayışa göre kamu çıkarı hayali, somut temeli bulunmayan aşkın bir “kamu”nun yararı olmayıp, kamuyu yararlandırırken aynı zamanda bireyi de yararlan-

dıran şeydir.

Bu bağlamda, kamunun iyiliğine olan şey, kamuya dahil olan herkesin iyiliğine olmalıdır; yani kamu yararı bireysel çıkarı da içine alır. Gerçi, bu ikisinin bağdaşmadığı durumlar olabilir, ama bu istisnai bir durumdur ve esasen buradaki ilişki belki doğrudan değil de dolaylı bir ilişkidir. Ayrıca, kamu yararına olan şey doğrudan doğruya bireysel tercihlerden türememiş olsa bile, bireylerce en azından onaylanması bu boşluğu doldurabilir: kamusal karar-alma usullerinde olduğu gibi.

Nitekim, çağdaş liberal doktrinin önemli bir parçasını "kamu malları" teorisi oluşturmaktadır; devlet ve hukuk düzeni bunların başında gelmektedir. Mamafih, burada liberalizm açısından bir teorik problem bulunduğu da açıktır. Yani, üretilmeleri herkesin çıkarına olduğu halde, kamu malları bireysel tercihlerden doğrudan doğruya türemiş değildirler; kendi hallerine bırakıldıkları zaman insanlar bu ortak ihtiyaçları karşılamaz (kârlı olmadıkları için) veya karşılayamazlar (kaynakları ve/veya organizasyon kapasiteleri yeterli olmadığı için).

Bu münasebetle belirtmek gerekir ki, çağdaş liberal doktrinde, kamu yararı/çıkarı -başta A. Smith olmak üzere liberal öğretinin ilk temsilcilerinin yazılarında belirtildiği gibi- bireysel çıkar arayışının dolaylı bir sonucundan ibaret sayılamaz. Bu şüphesiz gerçeğin bir parçasıdır, ama hepsi değil. Kamu yararı bu yolla üretilenden ibaret değildir; onun ayrıca kısmen, tasarlanmış ortak faaliyetle de üretilmesi gerekir. Liberalizm bakımından burada önemli olan nokta, bunun rızaya dayanmasıdır. Keza liberal anlayışta kamu yararı bireysel çıkarların toplanmasından ibaret olan şey de değildir. Bu daha ziyade Bentham'cı faydacılığın görüşüdür ve esasen bu görüşte bir "kamu" yararı nosyonu yoktur. Liberal kamu yararı, birbirinden kopuk tek tek çıkarların toplanmasından değil -ki böyle bir şey mümkün de değildir-, her bireyin başka bireylerle aynı

anda, ortak olarak paylaştığı çıkardır.

Bundan başka, liberalizm kamu çıkarına olan şeylerin tesbitine ilişkin kollektif karar-alma yöntemleri (demokrasi) geliştirilmesine de engel değildir. Hatta bu kararların konusunun bütün bir toplumun ortak kaderiyle ilgili olması ölçüsünde, bireylerin bunlara katılmaları bireysel self-determinasyon ilkesinin bir gereğidir. Dolayısıyla, bu tür kollektif karar-alma yöntemlerine bireylerin "maruz kalmaları"ndan değil, aksine onların aktif öznelere olmaya hakları olduğundan söz edilmelidir. Liberalizmin öngördüğü siyasî haklar kollektif aktivitenin gerçekleştirilebilirlik zeminini oluştururlar. Bundan başka, yine liberalizmin ayrılmaz bir parçası olan sivil özgürlükler, genellikle sanıldığı gibi yalnızca özel alanı ve mahremiyeti korumaya yaramazlar; bunlar aynı zamanda bireylerin kendi aralarında gönüllü olarak ortaklık alanları kurmalarının da temelini oluştururlar.

Nihayet, her kollektif çıkar da kamu çıkarı değildir. Hatta çoğu zaman grupların kollektif çıkarı kamu yararına ters düşer. Örneğin bir sektörde üretimin kısıtlanması o sektörde çalışanların veya girişimcilerin yararına olabilir, ama bunun bütün bir toplumun çıkarına olmadığı açıktır. Bunun gibi, taban fiyatının yüksek tutulması çiftçinin yararına olabilir, ama kamu yararına değil.

KAYNAKLAR:

Barry, N. P., *An Introduction to Modern Political Theory* (London: MacMillan, 1995, 3. ed.).

Barry, N. P., *Classical Liberalism in the Age of Post-Communism* (Cheltenham: Edward Elgar, 1996).

Erdoğan, M., *Liberal Toplum, Liberal Siyaset* (Ankara: Siyasal, 1993).

Erdoğan, M., *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji* (Ankara: LDT, 1995).

liberal düşünce

Hayek, F. A., *Kurallar ve Düzen*, Çev.: A. Yayla (Ankara: TİB Kültür yayını, 1994).

Hayek, F.A., *Sosyal Adalet Serabı*, Çev.: M. Erdoğan (Ankara: TİB Kültür yayını, 1995).

Rowley, C. K., *Liberty and the State* (Aldershot: Edward Elgar, 1993).

Taylor, C., *Modernliğin Sıkıntıları*, Çev.: U. Canbilen (İstanbul: Ayrıntı, 1995).

* *Liberal Düşünce Topluluğu ile Friedrich-Naumann Vakfı'nın 17-18 Mayıs tarihlerinde İzmir'de gerçekleştirdikleri "Post-modernizm, Post-komünizm ve Liberalizmin Geleceği" başlıklı sempozyumda sunulan bildirinin metni.*